

Türkmen Mutasavvıf Şâir Azadî'nin (ö. 1173/ 1760) Şiirlerinde “Nefs”

Kavramı

Cemile ÇELİK¹

Öz

18. yüzyıl Türkmen mutasavvıf şâirlerinden Azadî (ö. 1173/ 1760), Türkmen klasik edebiyatının en önemli temsilcilerinden birisidir ve asıl adı Dövletmemmet olup Göklen boyunun Gerkez kabilesindedir. Azadî'nin şiirleri incelediğinde onun ileri düzeyde Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şerif bilgisine sahip olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra şâirin, şiirinde tasavvufî hakikatleri ele alması onun mutasavvıflık yönünün ortaya konulması bakımından önemlidir. Azadî, şiirlerini tasavvuf hakikatlerini anlatmada bir araç olarak kullanmıştır. Şükür, nefis, tevbe, zikir, rıza, kanâat, riyâ, sabır, ihsan, halvet, gönül gibi tasavvufî kavramları şiir diliyle açıklamıştır. 22 Mart 1760 günü vefat eden Azadî'nin hem nasihatname hem de siyasetname özelliği taşıyan “*Vagz-ı Azad*” isimli eseri şairliğinin ve âlimliğinin en güzel kanıtıdır. Azadî'nin bu eserinden başka “*Hekayat-ı Cabir Ensar*”, “*Behiştname*” adında eserleri mevcuttur. Bunların yanında namaz ibadetinin önemini ve İslam dininin kurallarını anlattığı mesnevîsi, murabbâları, rubâileri ve birkaç da gazeli vardır. Bu makalede, Azadî'nin şiirlerinde “nefs” kavramı üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Tasavvuf, Dövletmemmet Azadî, Nefs, Türkmenistan, 18.yüzyıl.*

The Concept of "Nefs" in the Poems of Turkmen Sufi Poet Azadî (ö. 1173/ 1760)

Abstract

Azadî (d. 1173/ 1760), one of the 18th-century Turkmen Sufi poets, is one of the most important representatives of Turkmen classical literature and his real name is Dövletmemmet, and he is from the Gerkez tribe of the Göklen tribe. When Azadî's poems are examined, it is seen that he has advanced knowledge of the Qur'an and hadith. In addition, the poet's handling of Sufi truths in his poetry is important in terms of revealing his Sufism aspect. Azadî used his poems as a tool to explain the truths of Sufism. He explained mystical concepts such as gratitude, desire, repentance, dhikr, consent, opinion, hypocrisy, patience, beneficence, seclusion, and heart through the language of poetry. Azadî, who died on March 22, 1760, his work “*Vagz-ı Azad*”, which has the characteristics of both an advice and a policy book, is the best proof of his poetry and erudition. Apart from this work of Azadî, there are other works called “*Hekayat-ı Cabir Ensar*” and “*Behiştname*”. In addition to these, he has a masnavi, murabbâs (quatrains), rubaies, and a few ghazals in which he explains the importance of prayer worship and the rules of the Islamic religion. This article focuses on the concept of “Nefs” in Azadî's poems.

Keywords: *Sufism, Dövletmemmet Azadi, Nefs, Turkmenistan, 18th century.*

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Bülent Ecevit Üniversitesi, Zonguldak, E-posta: cemilecelik67@hotmail.com / ORCID ID: 0000-0003-3361-6218

Giriş

Asıl adı Dövlətməmmət olan Azadî, Türkmen edebiyatının 18. yüzyıldaki en önemli temsilcilerinden birisidir. İlk eğitimine köylerinde bulunan okulda Niyaz Salih Molla'dan ders alarak başlamıştır. Daha sonraki eğitimine Hive'de bulunan medreselerin birinde devam etmiştir. Buradaki eğitimi sırasında Türk divan edebiyatı ortak dilleri olan Farsça ve Arapça'ya iyi derecede öğrenmiş, doğu düşünürlerin ve şâirlerin eserlerini de okuyarak kendisini geliştirmiştir (Kasimov, 2002, 2: 95; Sağlam, 2011,1: 17).

Azadî, genç yaşında bilime karşı merakıyla etrafındakilerin dikkatini çekmiştir. Medresedeki eğitimini tamamladıktan sonra köydeki mekteplerde çocuklara ders vermeye başlamıştır. Bu sebeple o, Türkmenler arasında “*Garri Molla*”, “*Dövlətməmmət Molla*” olarak tanınmaktadır. Azadî, asıl mesleği olan çiftçiliğin yanında bu şekilde köy mektebinde müderrislik yaparak köyün gençlerine dostluk, kardeşlik, birlik, beraberlik, yardımseverlik, halka hizmet etmenin önemi gibi konuları anlatmıştır. O, halk gözünde bilime olan merakının yanında ahlak yönünden de çok iyi bir insandır. Her zaman toplumun yararına bir şeyler yapmaya çalışan şâir, sosyal ve iktisadi yönden sıkıntıların baş gösterdiği günlerde Türkmen halkının yanında durmuş, Türkmen halkına zulmedenlerin karşısında mücadele etmiştir. Ders verdiği öğrencilerini de hep bu prensipler üzerine yetiştirmiştir. Türkmenlerin sıkıntıları için çözümler arayan şâir, önemini günümüzde dahi yitirmeyen fikirler üretmiştir. Azadî, aynı zamanda Divan edebiyatının orta çağ geleneklerini geliştirerek devam ettiren, epik mesnevîcilik akımı ile ünlünen bir şâir olmuştur. Rubai, gazel ve epik mesnevîlerinde tasavvuf düşüncesini kendine özgü bir şekilde çok güzel işlemiştir. Şâir, Yesevî, Nevaî, Câmî, Tefevi, Sehî, Nizamî, Dehlevî, Firdevsî, Sa'dî'nin eserlerinin etkisinde kalmıştır. Azadî gibi oğlu Mahtumkulu ve yine 18. yüzyıl şâirlerinden biri olan Andalıp “*Türkmen Birliği*” düşüncesini eserlerinde ısrarla vurgulamışlardır (Kasimov, 2002, 2: 96; Sağlam, 2014, 1: 129).

Mutasavvıf Azadî, şiirlerini tasavvuf hakikatlerini anlatmada bir araç olarak kullanmıştır. Şükür, nefis, tevbe, zikir, rıza, kanâat, riyâ, sabır, ihsan, halvet, gönül gibi tasavvufi kavramları şiir diliyle açıklamıştır.

1. Türkmen Mutasavvıf Şâir Azadî' nin (ö. 1173/ 1760) Yaşadığı Dönem, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Eserleri

1.1. Yaşadığı Dönem

Türkmen mutasavvıf şâir Azadî'nin yaşadığı 18. yy. Türkmenistan tarihinde önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu yüzyılda, devletin ve milletin kazanımları için, devletin siyasi ve ekonomi hayatında, iç yapısında büyük yenilikler görülmüştür. Aynı zamanda

bu yüzyıl, Türkmenler ile birlikte Asya'da bulunan diğer Türk boylarının da zorlu zamanlar geçirdiği bir devir olmuştur. Bu devirde Asya'daki Türk boyları merkezi bir otorite olmadan yaşamaktadır. Merkezi bir otorite olmadığı için, değişik bölgelerde bulunan hanlar ve beyler kendi bildikleri gibi hareket etmişlerdir. Bu durum ise, komşu bölgelerin üzerlerinde hâkimiyetlerini kurmak için her türlü saldırı ve baskının meydana gelmesine sebep olmuştur (Biray, 2008, s. 1; Saray, 2012, s. 601-605).

Bu yüzyıl, Türkmenlerin yönetsel sıkıntılarının baş gösterdiği bir dönem olmuştur. Çoğu Türkmen, kendi başlarında idareci olarak görev yapanlardan kötülük görmüştür. Ülkede birlik ve beraberlik hâkim olması gerekirken, yönetimdekiler aksi yönde hareket etmişlerdir. Devletin resmî kurumlarındaki insanların görevlerini kötüye kullanmaları, rüşvet ile iş gören din adamları ve kadıların olması Türkmenlerin yönetime olan güvenini iyice azaltmıştır. (Dinç ve Çakır, 2008, s. 110).

18. yüzyıl Türkmenlerin eğitim alanında da geri kaldıkları bir devir olmuştur. Sadece maddi yönden durumları iyi olan ailelerin çocukları ilkokula gidebilmiştir. Bunların dışındaki halk eğitimden mahrum kalmıştır. Çok az kişi de Hive ve Buhara medreselerinde eğitim alma imkânı bulabilmiştir. Azadî ve oğlu Mahtumkulu bu medreselerde eğitim alma imkânına sahip olmuşlardır (Dinç ve Çakır, 2008, s. 106; Saray, 2012, s. 601-605).

Türkmenlerin ekonomik faaliyetleri doğanın şartlarına göre belirlenmiştir. Zira Türkmenistan'da sert bir kara iklimi hüküm sürmektedir. Yazlarının çok sıcak ve kurak geçtiği, kışların ise çok soğuk geçtiği Türkmenistan, yağışın da az görüldüğü bir ülkedir. Türkmen halkı sulamanın yapılabildiği yerlerde tarım ile bitki örtüsünün yoğun olduğu yerlerde ise hayvancılık ile uğraşmışlardır. Bunlarla birlikte Hazar Denizi'nin etrafında balıkçılıkla uğraşanlar olmuştur. Türkmenlerden bazıları ise geçimlerini kuyumculukla, çanak-çömlek, tarım aletleri yaparak sağlamışlardır. Türkmenlerin yerleşik hayata geçişleri de ekonomilerini ve sosyal hayatlarını etkileyen bir faktör olmuştur. Artık birlikteliğe daha çok önem veren Türkmenlerde bir vatan olma bilinci tekrar canlanmıştır (Dinç ve Çakır, 2008, s. 109; Kara, 2002, s. 238; Kurt, 2012, 41: 599-601).

1.2. Hayatı

Türkmen mutasavvıf şâir Azadî, Göklen boyunun Gerkez kabilesinden olup, 1700-1760 yılları arasında yaşamını sürdürmüştür. Asıl adı Dövletmemmet'tir. Türkmen edebiyatının 18. yüzyıl en önemli temsilcilerinden biri olan, Türkmenlerin "*akıldâri*" olarak bilinen, Türkmenistan'ın

milli şâiri Mahtumkulu'nun babasıdır. 19. yüzyılın ünlü şâirlerinden Zelili ise, Azadî'nin yeğenidir (Kasımov, 2002, 2: 95; Sağlam, 2011, 1: 17).

Azadî'nin ilk hanımından olan Orazbagt'tan isimleri, Mahtumkulu, Abdilla, Muhammet Sapa, Güyde Gayrimkulu ve Zübeyde olan altı çocuğu dünyaya gelmiştir. Hanımının vefatı üzerine ikinci evliliğini yapmış, bu evliliğinden ise Yarı ve Çakı adında iki oğlu olmuştur (Sağlam, 2011, 1: 18; Sağlamc, 2013, s. 25).

Dövlətmemmet Azadî, ilk eğitimine köylerinde bulunan okulda Niyaz Salih Molla'dan ders alarak başlamıştır. Daha sonra ki eğitimine Hive'de bulunan medreselerin birinde devam etmiştir. Buradaki eğitimi sırasında Farsça ve Arapça'yı iyi derecede öğrenmiş, doğu düşünürlerin ve şâirlerin eserlerini de okuyarak kendisini çok güzel geliştirmiştir. Türk divan edebiyatı ortak dilleri olan Farsça ve Arapça'yı çok iyi bilmesi ile ilgili olarak Samoyloviç şunları ifade eder:

Türkmenlerin çeşitli boylarından benim atnıdığım şâirlerin arasında Mahtumkulu'nun babasının seviyesine erişmiş başka kimse yoktur. Şâirin günümüze ulaşmış tabipliğe dair eserleri de, Muhtasar'ının nüshası da, öteki bilim ve sanat eserleri de düşünürün bilimdeki ufkunun genişliğini ve bilgisinin üstünlüğünü açığa çıkarmaktadır (Kasımov, 2002, 2: 96).

Türkmen klâsik edebiyatının en öndeki temsilcisi durumunda olan Azadî, şairliğinin yanında dünyevî ve dinî bilgileri çok iyi bilen âlim, eğitimci, filozof ve tabiptir. Şâir, Çovdur Han, Buzlupolat gibi Türkmenlere liderlik etmiş kişilerin danışmanlığını yapmış; ulus, devlet, yurt konuları ile ilgili olarak meclislerde söz hakkı almıştır (Kasımov, 2002, 2: 95; Sağlam, 2011, 1: 17).

Azadî'nin yaşadığı 18. yüzyılda Türkmenistan'da merkezi bir otoritenin bulunmaması ve ülkedeki boyların ekim alanlarını aralarında paylaşamamaları iç çekişmeleri beraberinde getirmiştir. Bu durum ise Türkmen halkını dış güçlerin elde etmeye çalıştığı bir hedef haline gelmesine sebep olmuştur. Ülke içindeki bu durumdan faydalanmak isteyen Buhara Emirleri, Afganistan ve İran Şahları Türkmen halkına zulmetmişlerdir. Bu sebeple Azadî, Türkmen boylarının birlikte hareket etmelerini, Türkmen devletinin kurulması ve ona adaletli bir yönetici seçilmesi gerektiğini sürekli vurgulamıştır. Şâire göre, gönlünün temiz olması gönüllerin bir olmasının temelini oluşturmaktadır. Gönüllerin bir olması ise boyların birlik olup beraber hareket etmelerini sağlayacaktır. Bu uyumla ise devlet birliğine kavuşacaktır. Azadî gibi oğlu Mahtumkulu ve yine 18.yüzyıl şâirlerinden biri olan Andalıp "*Türkmen Birliği*" düşüncesini eserlerinde ısrarla vurgulamışlardır. (Kasımov, 2002, 2: 96; Sağlamc, 2014, s. 129).

Azadî'nin oğlu Mahtumkulu "*Atamın*" adlı şiirinde babasının ölüm tarihi ile ilgili olarak şu dizeler yer vermiştir:

"Altmış yaşda, novruz günü, luv (balık) yılı,

Turdi acal, yolun tusdı atamıñ." (Sağlam, 2011, 1: 19).

Bu dizelerden şâirin, hicri Şaban ayının dördüncü günü 1173 yılında vefat ettiği anlaşılmaktadır. Bu tarih Milâdi olarak ise, 22 Mart 1760 gününe denk gelmektedir. Azadî, Sonu Dağı ile Etrek Çayı arasında bulunan Aktokay'daki "Garrı Molla" isimli kabristana defnedilmiştir (Kasimov, 2002, 2: 96; Sağlam, 2011, 1: 19).

1.3. Edebî Kişiliği

Türkmen klasik edebiyatının en önemli temsilcilerinden biri olan Dövletmemmet Azadî'nin eserleri incelendiğinde onun şairliğinin yanında her zaman Türkmen halkın yanında olan, onlara yol gösteren bir toplum önderi olduğu görülmektedir. Ünlü şarkıyâzıcı Samoyloviç kullanmış olduğu, "*İslami bilimleri şu anda bilen az olup bağımsızlık zamanında ise bu ilimleri şüphesiz sadece Türkmenleri hesaba katarsak Abdısettar Kazı gibi bilgin kişiler vardır. Ben Türkmen yazarlarından kendi bildiklerimin arasında ilmi açısından yalnız Mahtumkulu'nun babası Dövletmemmet Azadî'yi onunla bir sıraya koyardım. Hatta onun da biraz yukarısına yerleştirmekten kaçınmazdım.*" (Sağlam, 2011, 1: 21-22) ifadeleri Azadî'nin ilmi bilgisinin ne kadar ileri düzeyde olduğunu kanıtıdır.

18. yüzyıl dil yönünden, Türk divan edebiyatı ortak dili olan Arapça ve Farsça kelimelerin Türkmencede fazlaca bulunduğu dönemdir. Bu iki dili de çok iyi bilen Azadî'nin, Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şerif bilgisine sahip olduğu anlaşılmaktadır. O'nun şiirleri incelediğinde Yesevî, Nevaî, Câmî, Tefevî, Sehî, Nizamî, Dehlevî, Firdevsî, Sa'dî'nin eserlerinin etkisinde kaldığı görülebilir (Kasimov, 2002, 2: 96).

Azadî'nin hem nasihatname hem de siyasetname özelliği taşıyan "*Vagz-ı Azad*" isimli eseri onun edebî kişiliğini belirlemedeki en önemli kaynaktır. O'nun bu eseri kaleme alma gayesi, padişahlara, Türkmen halkına, zenginlere, din adamlarına, bilginlere ahlakî ve dinî kurallar ile ilgili bilgiler vererek, birlikte, huzur içinde yaşamalarını sağlayacak devlet sistemini oluşturmaktır. Ayrıca şâir, Türkmen halkına zulmeden idarecilerin menfaatleri için dini hükümleri değiştirdiklerini belirtir.

Türkmen toplumunda bir önder olan Azadî, şiirlerinde Türkmen halkının masallarından, rivayetlerinden, atasözlerinden başarılı bir şekilde istifade etmiştir. Eserlerinde yöneticilere

halka zulmetmemelerini, zenginlere ihtiyaç sahiplerine yardım etmelerini, Türkmen halkına ise her zaman birlik olup çalışmalarını gerektiği ile ilgili öğüt verirken kullanmış olduğu rivayetler, masallar ve atasözleri ile de şiirlerine edebîlik ve inandırıcılık kazandırmıştır. Tüm bunlardan sonra Türkmen mutasavvıf şâir Azadî'nin edebî kişiliğinin, toplumun yararı ve insan sevgisi üzerine kurulduğu söylenebilir. Bunların en büyük kanıtı ise, yaşadığı dönemin siyasi, iktisadî ve sosyal şartlarına göre eserlerinde dile getirdiği düşünceleridir.

1.4. Eserleri

Türkmen mutasavvıf şâir Dövmemmet Azadî'nin "*Vagz-ı Azad*" isimli eseri, 18. yüzyılda mesnevi nazım şekliyle kaleme aldığı öğretici ve ahlaki niteliktedir. Şâir, bu eserin son beyitinde ismini belirtmektedir:

"Bu kitap ismin nedir diyb sorsañ at,

Goydular adyn munuñ "Wagzy- Azat" (Godarow, 2012, s. 243)

(Bu kitabın ismi nedir deyip sorsan ad,

Koydular adını bunun "Vagz-ı Azad") (Sağlam, 2011, 3: 744)

(2314)

Azadî, "*Vagz-ı Azad*" eserinin yazılma sebebini, bitiş bölümünde Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'in (s.a.v.) işaret vermesi ile Türkmen halkı için kaleme aldığını, bildiği öğüt ve nasihatleri onlara açıklamaya çalıştığını yazarak bildirmiştir:

"Hak Resul nazma yşarat eyledi,

Uşbu nazmy ruhıma söyle diydi." (Godarow, 2012, s. 241)

(Hak Resul nazmı işaret etti,

Bu nazmı ruhuma söyle dedi.) (Sağlam, 2011, 3: 742)

(2291)

"Bilgeninçe hem nesihat eyledi,

Magrypet birle hekayat eyledi." (Godarow, 2012, s. 242)

(Bildiğimce hem nasihat ettim,

Marifet ile hikâye ettim.) (Sağlam, 2011, 3: 743)

(2304)

Azadî bu eserinin giriş bölümünü 1-89. beyitler arasında, Allah'a (c.c.) ve Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'e (s.a.v.) övgü, tevbe ve dua ile başlatmaktadır. Birinci bölüm 90-642. beyitler arasında olup, padişahlarda bulunması gereken özellikler anlatılmaktadır. İkinci bölüm 643-1640. beyitleri arasında, zekât, sadaka, oruç gibi ibadetlerin fazileti ve hayrat yaptırmanın önemi ile devam etmektedir. Şâir üçüncü bölümü, 1641-1987. beyitler arasında ele almış ve ilmin önemine, âlimlerde bulunması gereken vasıflara, onlara hürmetin kıymetine değinmiştir. Dördüncü ve aynı zamanda eserin son bölümü, 1988-2290. beyitler arasında işlenmiş olup bu beyitlerde ise, dervişlerin ve evliyaların vasıflarına ve onlara saygıda ve hürmette kusur gösterilmemesi gerektiği işlenmiştir. Şâir sonuç bölümünde ise, 2291-2324. beyitler arasında eserin ismini, yazılma tarihini ve nasıl yazıldığını belirterek eserini tamamlamıştır. Azadî'nin eserini klasik mesnevi tertibine göre kaleme aldığı görülmektedir. Asıl konunun ele alındığı bölüm dört baptan oluşmakta, buna ilave olarak giriş ve bitiş bölümleri bulunmaktadır.

Türkmen mutasavvıf şâir Azadî'nin bir diğer kaleme aldığı yapıt, "*Behiştname*" adlı eseridir. Azadî, dini içeriğe sahip mesneviler grubunda değerlendirilen eserinin son kısmında kitabına "*Behiştname*" ismini verdiğini belirtmektedir:

"Behiştname" goyuldy uş muna at,

Düzetmiş nazm ony miskin Azat." (Godarow, 2012, s. 329)

("Behiştname" koyuldu iş buna ad,

Nazmetmiş onu miskin Azad.) (Sağlam, 2011, 3: 794)

(482)

Şâir, bu eserini Türk dostlarına bildiği öğütleri ve nasihatleri onlara anlatmak, onlara bu şekilde faydalı olabilmek için kaleme aldığını açıklamaktadır. Bu eserden istifade edenlerden şahsı için dua etmelerini istemektedir. Ayrıca Azadî, bu eseri kaleme alanın, onu dikkate alarak okuyanın ve dinleyen kimsenin cennete gideceği müjdesini vermektedir:

"Bu Türkî yarlara nazım düzetdim,

Doga birle añarlar diyip, göz etdim." (Godarow, 2012, s. 327)

(Bunu Türkî yarlara nazım düzdüm,

Dua ile anarlar deyip niyet ettim.) (Sağlam, 2011, 3: 792)

(462)

“Bizem bilgen nesihat- pendî, ey yar,

Bu Türki yarymyza kyldyk yzhar.” (Godarow, 2012, s. 327)

(Biz bildiğimiz nasihatı öğüdü, ey yar,

Bu Türkî dostlarımıza anlattık.) (Sağlam, 2011, 3: 792)

(468)

“Yazan hem okuyan, hem dinleyen yar,

Bolar bişek behiştî, görmegey nar.” (Godarow, 2012, s. 329)

(Yazan ve okuyan, hem de dinleyen yar,

Bulur şüpheşiz cenneti, görmez nar.) (Sağlam, 2011, 3: 794)

(483)

Azadî'nin “*Behiştname*” isimli eserini klasik mesnevi tertibine göre kaleme aldığı görülmektedir. Asıl konunun ele alındığı bölüm, buna ilave olarak giriş ve bitiş bölümleri bulunmaktadır. Eserin giriş bölümü 1-29. beyitler arasında olup, Allah'ın (c.c.) varlığı, birliği, kudreti, Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'in (s.a.v.), dört halifenin ve din büyüklerinin övülmesi işlenmektedir. Bunun ardından eserin asıl konusunun işlendiği bölüm olan 30-460. beyitlerden oluşan Behişt kısmına geçilmektedir. Burada ise, sekiz cennetin özellikleri, orada bulunan ırmakların, sarayların, Hurilerin, köşklerin tasvirleri yapıldıktan sonra bu nimetlere kavuşacakların sahip olduğu nitelikler ile cennete girmek isteyenlerin yapması gerekenler ele alınmaktadır. Şâir asıl konunun anlatıldığı bu bölümleri Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hadis-i şerifleri ile birbirine bağlayarak bir bütünlük oluşturmuştur. Azadî daha sonra bitiş bölümüne geçmiş, burada ise eserin yazılma tarihini ve yazılma sebebini belirtmiştir.²

Azadî'nin isimsiz eserlerinden olan “*Mesnevi*” si, klasik mesnevi düzenine göre kaleme alınmış, üç yüz on beş beyitten meydana gelmiştir. Şâir, bu eserine özel bir isim vermemiştir. Eser, “Amel öğrenmenin beyanı”, “Kabir ehlinin beyanı”, “Şeytanın düşmanlığının beyanı”, “Namazın faziletinin beyanı”, “Fasıl” gibi alt başlıklardan oluşmaktadır. Eserin 1-20. beyitlerinde Allah'a (c.c.) şükür, Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'e (s.a.v.) övgü ve İslâm'ın beş şartı işlenmektedir:

“*Hamdy-lilla, şükri-lilla Ol Haka,*

Terbiyet kyldy bir owuç topraga.” (Godarow, 2012, s. 247)

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Sağlam, 2011, 1: 137-151.

(Hamdosun, şükrolsun o Hakk'a

Can verdi bir avuç toprağa) (Sağlam, 2011, 3: 794)

(1)

“Gullara towfyky-tagat ber, Huday,

Iki älem goymagyl muztar, Huday.” (Godarow, 2012, s. 243)

(Kullarına yardım et, ey Huda,

İki âlemde bizi etme muztarib, ey Huda.) (Sağlam, 2011, 3: 796)

(19)

Azadî bu giriş kısmından sonra konunun işlendiği bölüme geçmiştir. Şâir, farz ve sünnetleri yerine getirenlerin mahşerde mutluluk içerisinde olacakları müjdesini vermiş ve farz ve sünnetleri kadının karşısında adaletli bir şekilde duran iki şahide benzetmiştir. Bu şekilde Müslümanların her zaman farzları ve sünnetleri yerine getirmesi gerektiğini bildirmiştir:

“İki adyl bolsa dawaga huzur,

Dawasyn kylgay onuñ kazy, murur.” (Godarow, 2012, s. 249)

(İki adil olsa davada hazır,

Kadı davasını kolayca bitirir.) (Sağlam, 2011, 3: 797)

“Parz ile sünnet iki adyl güwäh,

Tutsa mäkam kim, kabul eylär İlah.” (Godarow, 2012, s. 249)

(İşte farz ile sünnet iki adil şahitdir,

Şahitlik ederlerse kabul eyley ilah) (Sağlam, 2011, 3: 797)

(26-27)

Dinî bir içeriğe sahip olan bu eserde şâir daha sonra, namazın fazileti ve önemini ele almıştır. Bu bölüm ise dokuz dördlükten meydana gelmiştir. Sonra kabir ehlinin beyanı başlığına geçmiş ve kabir ehlini konuşturarak kabir azabını işlemiştir. Oruç, namaz ve hayır yapanların faziletini ele alan Azadî, okurlarına Allah'tan (c.c.) ümidinizi hiç kesmeyin ve her zaman tevbe edin diyerek nasihatte bulunmuştur. Şeytanın insanlar için en büyük düşman olduğunu ve amacının inananların imanını çalmak olduğunu belirten şâir, insanları bu konuda uyarmaktadır. “Hz. Musa'nın Hak ile bir sırrı konuşmasının beyanı” başlığı altında, cehennemın yaratılma sebebinden bahsetmektedir. Bunu ise Hz. Musa (a.s.) ile Allah'ın (c.c.) arasında geçen konuşma

ile işlemektedir. “Yaşlı kişilere Hak Teâlâ’nın nida ettiğinin beyanı” başlığında ise tevbenin önemi, şartı üzerinde durulmaktadır. Şâir eserini, kâtip olmadığını ve okuyucu karşısında utancının çok olduğunu söyleyerek tamamlamıştır.³

Türkmen mutasavvıf şâir Azadî’nin bir diğer isimsiz metini, “*Rubailer*” i ihtiva eden eseridir. İçerik yönünden dini bir muhtevaya sahip olan Rubaileri yirmi yedi tane olup, genel olarak Allah’a (c.c.) münacatta bulunmaktadır. Şâir, Allah’tan (c.c.) günahkâr kullarının affedilmesi ve onları doğru olan yola iletmesi için dua eder. Sırat köprüsünü en güzel şekilde geçerek Kevser havuzundan içebilmek ve Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed’in (s.a.v.) şefaati için Allah’a (c.c.) dua etmektedir:

“*Ol Syratnyñ köprüsinden geçmegi,*

Howzy-Köwser şerbetinden içmegi,

Barça möminlere arzan eylegil,

Hem Byrak at, hüyrleri hoş guçmagy.” (Godarow, 2012, s. 289)

(*O sırat köprüsünden geçmeyi,*

Havz-ı Kevser şerbetinden içmeyi,

Tüm müminlere arz eyle,

Hem burak atlara hem hurilerle görüşmeyi.) (Sağlam, 2011, 3: 834)

(13)

Azadî, beş beyitten oluşan dinî bir içeriğe sahip “*Dat Hey*” isimli gazelinde, Allah’ın (c.c.) rahmetinden ümidin kesilmemesi gerektiğini belirtmiş ve Allah’a (c.c.) sığınmıştır. Şâirin, yedi beyitten oluşan “*İlbal İle*” isimli gazeli, dünya hayatının fâniliğinden; “*Kani Bar*” isimli gazeli ise, nasihatlere kulak vermenin öneminden bahsetmekte ve on iki beyitten oluşmaktadır (Godarow, 2012, s. 380-382; Sağlam, 2011, 3: 837-839).

Azadî’nin “*Üzer*” ve “*Yetiş Feryadıma*” isimli iki tane murabbası vardır. Her ikisi de dini içerikli muhtevaya sahiptir. Şâir, “*Üzer*” isimli şiirinde, Allah’ın (c.c.) aşkıyla dolu gönüllerden bahsetmektedir. Allah’ın (c.c.) dostlarının gönüllerinin Allah’ın (c.c.) evi olduğunu belirten Azadî, onlara kötü davranılmaması konusunda okuyucularını uyarmıştır. Ayrıca onların bu fâni dünyadan ellerini çektiklerini, başlarına gelen sıkıntı ve dertlere karşı sabırlı oldukları dile

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sağlam, 2011, 1: 151-161.

getirmiştir. Şâir, “*Yetiş Feryadıma*” adlı şiirinde ise, dünya hayatında çok fazla hata yaptığına ve Allah’tan (c.c.) af dilediğini şu şekilde işlemektedir:

“*Geçdi hebes wagty-feta,*

Way hasrat-a, way hasrat-a,

Menden-hata, Senden- ata,

Ya Rep, yetiş peryadyma.” (Godarow, 2012, s. 380)

(*Geçti abes vakt-i feta,*⁴

Vay hasret, vay hasret,

Benden hata, senden ata,

Ya Rab, yetiş feryadıma.) (Sağlam, 2011, 3: 842)

2. Türkmen Mutasavvıf Şâir Azadî’nin Şiirlerinde “Nefs” Kavramı

Arapça bir kelime olan ve birçok manayı ifade eden nefis sözlükte “*hayat, his* (Cürcânî, 1997, s. 239), *bir şeyin varlığı, hakikati, zâtı* (Erginli, 2006, s. 747; Kâşânî, 2015, s. 557; Kuşeyrî, 1980, s. 140), *ruh, akıl, insanın bedeni, ceset, kan, azamet, izzet, görüş, kötü göz, hamiyet, işkence, ukubet, arzu, murad*” (Cebecioğlu, 2004, s. 198; Erginli, 2006, s. 747) gibi anlamlara gelmektedir.

Terim olarak ise nefis; “*kendisinde irâdî hareket, his ve hayat kuvveti bulunan latif, buharlı bir cevher, kulun kötü huyları ve çirkin vasıfları, kötü his ve duyguların mahalli olan bir latifedir.*” (Cebecioğlu, 2004, s. 198; Cürcânî, 1997, s. 239; Erginli, 2006, s. 747; Kuşeyrî, 1980, s. 140; Uludağ, 2006, 32: 529-531; Uludağb, 1991, s. 368). Nefs kelimesi *Kur’ân-ı Kerîm*’de iki yüz doksan sekiz âyet-i kerîmede “*zâtullah,*⁵ *insan ruhu,*⁶ *kalp,* *sadr,*⁷ *insan bedeni,*⁸ *bedenle beraber ruh,*⁹ *insana kötülüğü emreden kuvvet,*¹⁰ *zat*¹¹ *ve cins*¹²” olmak üzere sekiz farklı anlamda kullanılmıştır (Bulut, 2020, s. 165İ; Cebecioğlu, 2004, s. 198). Nefsin her dâim

⁴ Feta: Gençlik

⁵ el-En’âm, 6/12; Âli- İmrân, 3/28; el- Mâide, 5/116; Tâhâ, 20/41 (Feyizli, 2008). Bazı âlimler derler ki: Allah (c.c.) nefis isminin izafe edilmesi sahip olma anlamına gelmektedir. Bu âyet-i kerîmelerle bizim kötülüğü emreden nefsimiz anlatılmaktadır. Allah (c.c.)’ın nefsi kendi ismine izafe etmesi ise, kontrolün kendisinde olduğunu bildirmesindedir (İsfahânî, 2010, s. 1077).

⁶ Âli- İmrân, 3/ 93; ez- Zümer, 39/ 42; el- Fecr, 89/27.

⁷ en-Nisâ, 4/ 113; el- A’râf, 7/205; Yûsuf, 12/ 77.

⁸ Âli- İmrân, 3/146; el- Enbiyâ, 21/35; el- Ankebût, 29/57.

⁹ el-Bakara, 2/ 286; el- En’âm, 6/ 152; er- Ra’d, 13/ 11, 42.

¹⁰ el-Maide, 5/ 30; Yûsuf, 12/ 18, 53; Tâhâ, 20/ 96.

¹¹ el- Bakara, 2/ 48; el- Müddessir, 74/ 38.

¹² er- Rûm, 30/ 28; eş- Şûrâ, 42/ 11.

kötülüğü emretmesi,¹³ nefsi ve işlemiş olduğu kötülükleri kınaması¹⁴ ve son aşama olarak huzura ermesi¹⁵ olmak üzere ise üç vasıfla anlatılmaktadır. Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) "*Allah'ım! Nefislerimizin şerrinden sana sığınıyoruz*" (Dârimi, 2004, "Nikâh",20; Kazvîni, 2006, "Nikâh",19; Nesâî, 2007, "Cum'a", 24); "*Allâh'ım beni göz açıp kapayıncaya kadar bile nefsimle baş başa bırakma*" (Mervezî, 2005, 5: 42) hadis-i şeriflerinde de nefsin kötülükleri isteyen yönü vurgulanmıştır.

Mutasavvıflar ittifakla nefsin, şerrin kaynağı, kötü ve çirkin eylemlerin temeli olduğunu söylemektedirler. "*Hevâsını (nefsânî arzularını) tanrı edinen kimseyi görmedin mi?*" (Altuntaş ve Muzaffer, 2015, el- Câsiye, 45/23) âyet-i kerimesinde beyan edildiği üzere mutasavvıflara göre nefis, insanın putudur. Allah'a (c.c.) kavuşmanın yolu ise bu putu kırmaktan geçmektedir (Uludağ, 2006, 32: 529-531; Bulut, 2020, s. 176).

Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) nefsi en büyük düşman olarak nitelendirmesi sonucu sûfiler, nefse savaş açmışlar ve buna da "*cihâd-ı ekber*" adını vermişlerdir (Uludağ, 2006, 32: 529-531; Yılmaz, 2009, s. 8).

Tasavvufta nefis, yedi merhalesi ile ele alınır. Bunlar mutasavvıflar tarafından; "nefs-i emmare,¹⁶ nefis-i levvâme,¹⁷ nefis-i mülhime,¹⁸ nefis-i mutmainne, nefis-i râdiye, nefis-i mardıyye, nefis-i kâmile"¹⁹ olarak sıralanmaktadır (Özköse, 2016, s. 14-16).

İslam medeniyet tarihinde nefsi muhasebeye çekmeyle ilgili önderlerin değerlendirmeleri literatürde yer almaktadır. Bu konuya dair Hz. Ömer (r.a.) bir sözünde şöyle buyurmuştur: "*Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekin, tartıya konulmadan önce kendi nefislerinizi tartın ve büyük hesaba hazırlanın.*" (Mekkî, 2003, 1: 312). Bu sözden yola çıkarak nefis muhasebesine gidilir. Bu dünyada nefsini hesaba çekerek kıyametteki hesaba hazırlanan kişinin

¹³ Yûsuf, 12/53.

¹⁴ el- Kıyâmet, 75/2.

¹⁵ el- Fecr, 89/27.

¹⁶ "*Ben nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis kötülüğü emredicidir.*" (Yûsuf, 12/53) âyet-i kerimesinin işaret ettiği, mutasavvıflara göre ilk aşama olan, Allah'ın (c.c.) emirlerine ve yasaklarına uymayan, hevâsının peşinden gidip günah fiiller işleyen nefis, *emmare* olan nefstir.

¹⁷ "*Kıyâmet gününe yemin ederim. Pişmanlık duyan nefse (nefs-i levvâmeye) yemin ederim.*" (el-Kıyâme, 75/1-2) âyet-i kerimesinin işaret ettiği, kötü bir fiil yaptığında kendini eleştiren, iyi bir fiil işlediğinde ise daha fazlasını yapmamasından dolayı kendini kınayan nefis, *levvâme* olan nefstir.

¹⁸ "*And olsun nefse isyânını ve itâatını ilhâm edene.*" (eş- Şems, 91/ 8) âyet-i kerimesinin işaret ettiği, mutasavvıflara göre sırlara mazhariyet makamı olarak bilinen, shehevî arzulara set çekebilen nefis, *mülhime* olan nefstir.

¹⁹ "*Ey huzura eren (mutmain) nefis, Râzı olmuş (râdiye) ve râzı olunmuş (Mardıyye) olarak Rabbi'ne dön.*" *Gir (iyi) kullarımın arasına! Gir cennetime!*" (el- Fecr, 89/ 27-30) âyet-i kerimesinin işaret ettiği, kemâl ve olgunluk makamı olan Allah (c.c.) ile manen iletişim kuran, huzura kavuşmuş olan nefis, *mutmain* olan nefstir. Bu merhaleyi de aşanlar için, Allah'a (c.c.) ulaşma makamı olan *râdiye* ve Allah'ın (c.c.) fiillerinin tecelli ettiği *mardıyye*, tüm bu merhalelerden sonra ise sâlikin her hâlinin ibadet sayıldığı, tüm kötülüklerden arınmış bir şekilde Allah'ın (c.c.) isim ve sıfatlarının tecellisi olduğu *kâmile* makamı gelmektedir. bkz.(Bulut, 2020, s. 171; Erzurûmî, *Mârifetnâme*, 1993, s. 389).

hesabı kolay olacaktır. Bu dünyanın oyun ve eğlencesine dalarak sanki hiç ölüp hesap vermeyecekmiş gibi yaşayanların ise hesabı şiddetli olacaktır.

Gazzâlî (ö. 505/1111) nefsi kötülüğü emreden olarak değerlendirmiş ve insanın kurtuluşunu, nefsini tezkiye etmesine bağlamıştır (Gazzâlî, 1975, 3: 155). Ebû Tâlib el Mekkî'ye (ö. 437/1045) göre ise gösteriş, kibir, hile, şehvet, cehâlet, cimrilik vs. nefsin temel özelliklerini oluşturmaktadır.²⁰ Mevlânâ (ö. 672/1273) nefsin oyun ve eğlencelerini, sağ elinde Kur'ân-ı Kerîm, sol elinde saklamış olduğu kılıcı ile gelen kişiye benzetmektedir. Bu kişinin sol elinde sakladığı kılıç, nefsin oyunlarını öldürmeyi planlamaktadır (Mevlânâ, 2007, 3: 186). Tasavvufun temel gayesi insanın en büyük düşmanı olan nefsi ıslah etmektir.

İlk mutasavvıflardan itibaren nefis muhasebesine ayrı bir önem atfedildiği görülmektedir. Nitekim Ahmed b. Âsım el-Antâkî (ö. 239/ 853), nefis muhasebesinden söz edip nefsi kınayan ilk sûfilerdendir. Tasavvufu nefis muhasebesi anlayışına dayandırdığı için “Muhâsibî” olarak bilinen Hâris b. Esed (ö. 243/ 857) kaleme aldığı eserlerde psikolojik tahlillerden yola çıkarak nefsin insana kurduğu tuzaklardan, korunmanın yollarından, nefis tezkiyesinden bahsetmiştir (Uludağ, 2006, 32: 529-531). Ebû Süleyman ed-Dârânî'ye (ö. 215/830) göre nefsin isteklerine muhâlefet etmek ise ibadetlerin başında yer alır ve amellerin en faziletlisidir (Kuşeyrî, 2001, s. 140). Nasrâbâzî (ö.367/977), nefsi hapisaneyeye benzetmekte ve ebedi rahatlığa kavuşmayı bu hapishaneden çıkmaya bağlamaktadır. Ebû Nasr et-Tûsî es-Serrâc (ö. 378/988), nefsi arındırmayı, şehvetleri terk etmeyi din ehlinin edebi olarak izah etmektedir (Kuşeyrî, 2001, s. 140). Zünnûn u Mısırî (ö. 245/859) ise nefsi; Allah ile kul arasındaki en kalın perde olarak görmektedir. (Coşan, 2016, s. 161).

Tasavvufta makam olarak kabul edilen nefis, Türkmen mutasavvıf şâir Azadî'nin şiirlerinde önem verilen bir kavram olarak görülmektedir. Azadî, eserinde nefis ile ilgili bilgiler vererek okurlarına, nefsin nazının çekilmemesi hususunda uyarılarda bulunmuştur. O'na göre insanın nefsini tezkiye etmesinin yollarından en önemlisi aç kalmasıdır. İnsan nefsine günde bir öğün yemek yemeyi öğretmelidir. Beyitlerinde tasavvufun temel öğretilerinden biri olan “*bir lokma bir hırka*” anlayışını göstermiştir. Bu düşünce genel olarak dünyanın oyun ve eğlencesine kapılmamak anlamına gelmektedir (Yılmazb, 1999, s. 5). Peygamber Efendimiz (s.a.v.) insanın zaruri ihtiyaçlarını; “*belini doğrultacak kadar bir lokma, vücudunu soğuk ve sıcaktan koruyacak bir hırka ve başını sokacak bir ev*” (İbn Hanbel, 2005, 5: 81) olarak sınırlandırmıştır. Azadî, Müslümanların yaptıkları ibadetlerinden zevk alabilmelerini ve sonunda da cennete

²⁰ Mutasavvıflar genel olarak; kibir, ücub, riyâ, gadab, hased, mal sevgisi ve makam tutkusunu nefsin tuzakları olarak görmektedirler (Mekkî, 2003, 1: 314).

kavuşabilmelerini nefsi aç bırakmaya bağlamıştır. Ayrıca nefsi köpeğe benzetmiştir.²¹ Bu görüşlerini eserinde şu şekilde dile getirmiştir:

“İstâr ersen bu mynajat lezzetin,

Bir yalynja kyl özüne nebs itin.” (Godarow, 2012, s. 119)

(*İstersen bu münacat lezzetini,*

Tüm gücünle engelle bu nefis itin.) (Sağlam, 2011, 3: 610)

(969)

“Günde bir iymege öwret ol segi,

Yogsa serkeşlik kylar, ey din begi.” (Godarow, 2012, s. 119)

(*Günde bir defa yemek yemeyi öğret,*

Yoksa serkeşlik kılar ey veli.) (Sağlam, 2011, 3: 610)

(971)

“Bes, mynajat birle tagat zowkuny,

Nefsin aç etgen tapar, bilgil muny.” (Godarow, 2012, s. 120)

(*Elbet münacat ile ibadet zevkini*

Nefsini aç koyan bulur, bil bunu.) (Sağlam, 2011, 3: 610)

(975)

Azadî, okurlarının konuyu daha iyi anlaşılabilmesi için yaban atlarından ve vahşi kuşlardan örnekler vererek somut hale getirmiştir. Bu hayvanların aç kalarak terbiye edildiklerini ve sahiplerinin emri altına girdiklerini belirtmiştir. İnsanın en büyük düşmanı olan nefsin de aç bırakılarak terbiye edilebileceğini, Allah’ın (c.c.) emrine gireceğini ve erlerin en önde gidenlerinden olacağını eserinde şu şekilde dile getirmiştir:

“Bu mysaldyr, gör-a atçylar atyn,

Berse şebgir, kem alafsalsa etin.” (Godarow, 2012, s. 120)

(*Bu misaldir, gözle atçuların atını,*

Vursa kırbaç, yara olsa eti.) (Sağlam, 2011, 3: 610)

²¹ Mutasavvıflar nefsi; köpek, öküz tilki, domuz, fare, yılan, ejderha gibi değişik benzetmeler ile izah etmişlerdir. Bkz. (Hücvîrî, 2020, s. 269; Uludağb, 2006, 32: 529-531; Yılmaz, 2011, s. 49-127).

(976)

*“Berse ŧebgir, birine gün ol guŧa,**ns tutup, sayyad ile awa dŧe.”* (Godarow, 2012, s. 120)*(Verse sabah vakti, ilk gün o kuŧa,**Alıŧkanlık olur avcı ile ava dŧe.)* (Sağlam, 2011, 3: 611)

(979)

*“Bu mysaly-nebs erer, ey din ri,**Nebsin ldrgendir rler serweri.”* (Godarow, 2012, s. 120)*(Bu, nefse örnektir ey din eri,**Nefsini ldrendir erlerin serveri.)* (Sağlam, 2011, 3: 611)

(983)

Türkmen mutasavvıf ŧir Azadî, nefesine karŧı savaŧırken yenilen insanların dünyanın oyun ve eğlencesine dalarak Allah’ın (c.c.) emirlerini önemsemediklerini, doğru yoldan çıkararak günahların pençesine dŧeceklerinin farkındadır. Nefsi tezkiye için en yararlı yöntemin oruç tutmak olduğunu vurgulayan ŧir, bu özelliğe eserinde soru – cevap ŧeklinde yer vermiŧtir. Azadî, beyitinde nefsi öldürmenin yolunu sormuŧ, sonraki beyitinde ise oruç tutmanın nefsin eğrisini dzelteceği cevabını vermiŧtir.

*“Ne bolar imdi sebep ldrmege, (Ne olur sebep ŧimdi öldürmeye,**Hak yolunga ol iti geltirmage.” Hakk yoluna o iti getirmeye.)**“Roza bil, nebs egrisine tiz erer,**Kim gider nebs ugruna ol hyz erur.”* (Godarow, 2012, s. 121)*(Oruç ki nefsin eęrisini düzeltir,**Ki diğer nefis uęruna o hız erür.)* (Sağlam, 2011, 3: 611)

(983-985)

Tasavvufta makam olarak bilinen nefis kavramı soyut bir kavramdır. Azadî okurları için soyut bir kavram olan nefsi, benzetmeler kullanarak somut hale getirmiŧtir. Zira nefsi eğri bir ağaca benzeterek okur için kavramın daha iyi anlaŧılmasını saęlamıŧtır. *“Lale tazeyken doğrulur”* ifadesinde anlatılmak istendiği gibi Allah’ın (c.c.) yarattıklarının içerisinde en ŧerefli sine layık

olan insanın da nefis tezkiyesine yaşı taze iken başlatması gerekir. Eşref-i mahlûkat olarak nitelendirilen insan, bu şekilde Allah'ın (c.c.) ve Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'e (s.a.v.) dost olur ve cennet kapıları sonuna kadar açılır. Ağaç eğri olarak devam ederse, insanlar elinden tutmayacak, Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed (s.a.v.) bakmayacaktır. Bu şekilde yaşamına devam eden ağaç sonunda ateşe layık olacaktır. Bu düşünceleri Azadî beyitlerinde şu şekilde dile getirmiştir:

*“Egri ağaçdur bu nefis, ey âhli-hal,
Akıl ersen, bar, ol ağaçnı tizge sal.”* (Godarow, 2012, s. 121)

*(Eğri ağaçtır bu nefis ey ehl-i hâl,
Aklın varsa, git o ağacı düzelt.)* (Sağlam, 2011, 3: 611)

(986)

*“Kimse ony eline almayysar, (Kimse onun elini tutmaz,
Yagny Hak dosty nazar kylmayysar.” Yani Hak dostu ona nazar kılmaz.)*

*“Oda layyk bolgay ahyr ol ağaç,
Way eger kim, bolsa oniñ asly keç.”* (Godarow, 2012, s. 121)

*(Ateşe layık olur sonunda o ağaç,
Vay eğer ki olsa onun aslı inatçı.)* (Sağlam, 2011, 3: 612)

(991-992)

Allah'ın (c.c.) nezdinde insanın benliğinin hiçbir değere sahip olmadığını dile getiren şâir, yine bir benzetme ile konuyu daha anlaşılır kılmayı hedeflemiştir. Azadî nefsi buğday tanesine benzetmiştir. Buğday, insanların tüketebileceği bir hale gelinceye kadar değirmende birçok zahmetlerden geçmiştir. Tıpkı buğdayın un haline gelinceye kadar çektiği zahmetler gibi insan da nefisini benzer zahmetler altında terbiye etmelidir. Şâir bu zahmetlerin ise riyazet olduğunu belirtmiştir. Riyazet ve Allah (c.c.) aşkı ile pişenlerin sırât-ı müstakîm yolundan asla dönmeyeceklerini ve cehennemün yüzünü görmeyeceklerini şâir eserinde şöyle dile getirmiştir:

*“Däne misli bu nebsiñ eylegil un, (Bu nefisini ekin misali un eyle,
Ol kaçan perman tutar bolsa bitin.” O ne zaman sana ferman eyleyse.)*

“Elenip ol yumruğa girse gerek, (Elenip yoğrulması gerek,

Zahmy-atasy çekip bolsa çörek.” Ateşin zahmetini çekip olması gerek.)

*“Ey garaz, ot görmeyin hiç bişmedi, (Elbet ateş görmeyen hiç pişmedi,
Ham bolar kim, nebsi oda düşmedi.” Ham odur ki nefsi ateşe düşmedi.)*

*“Aslı bu oduñ ryyazatdyr saña, (Aslı bu ateşin riyazettir sana,
Bu ryyazat yağşy tagatdyr saña” Bu riyazet güzel ibadettir sana.)*

*“Tañrı yşkynda bişen hiç dänmegey,
Rozy-magşar dowzah içre yanmagay.” (Godarow, 2012, s. 121-122)
(Tanrı aşkında pişen hiç dönmez,
Mahşer gününde cehennemde yanmaz.) (Sağlam, 2011, 3: 612-613)*

(995-999)

Mutasavvıf şâir Azadî, insanın, buğdayın un haline gelme hâdisesinde olduğu gibi nefsinin dünyanın oyun ve eğlencelerinden kısıtlayarak tezkiye etmesi gerektiğini belirtmiştir. Bunu yapan kişi daha sonra Allah'ın (c.c.) zikrini tüm benliği ile yapmalı ve bu şekilde ibadetlerine devam etmelidir. O zaman Allah'ın (c.c.) o kulunu kabul edeceğini ve Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'in (s.a.v.) o ümmeti için şefaatinin hak olacağını belirten şâir; konuyu Allah'ın (c.c.) kullarını sünnet yolundan ayırmaması, şeytanın şerrinden koruması ve hepsinin cennete giren kullardan olmaları için dua ederek tamamlamıştır.

*“Rizeläp saldy degirmen bogzuna,
Un bolup çykdy heman andan yene.” (Godarow, 2012, s. 122)
(Ufalayıp saldı değirmenin boğazına,
Un olup çıktı oradan yine.) (Sağlam, 2011, 3: 613)
(1003)*

*“Letdeyi-nebsiñi menlikden gider,
Ur ryyazat daşyn, etgi derbeder.” (Godarow, 2012, s. 123)*

*(Kağıt gibi nefsinin benlikten kurtar,
Vur riyazet taşını, et onu derbeder.) (Sağlam, 2011, 3: 613)
(1007)*

“Hem ybadat işigin açgyl rowan,
Zikri-Hak kyl pişe äşgär-u nahan.” (Godarow, 2012, s. 123)

(Hem ibadet kapısını aç revan,
Hak zikrini söyle aşikâr ve nihan.) (Sağlam, 2011, 3: 614)
(1010)

“Kim umyt oldur ki hak etgey kabul,
Yary kylgay şafkat ile Hak resul.” (Godarow, 2012, s. 123)

(Ümitli ol ki Hak eder kabul,
Şefaet eder Şefkat ile Hak resul.) (Sağlam, 2011, 3: 614)
(1012)

“Gullaryňga kyl nesip, ey Biribar, (Kullarına et nasip ey bir u vâr,
Pişe kylmak zikriňi leyl-u nehar.” Adını zikretmeyi gece gündüz)

“Gayym et olary sünnet yoluna,
Mulhyk etgil ähli-jennet iline.” (Godarow, 2012, s. 121-122)

(Kaim et onları sünnet yoluna,
Dahil et ehl i cennet iline) (Sağlam, 2011, 3: 614)
(1014-1015)

Sonuç

18.yüzyılda yaşamış olan Türkmen mutasavvıf şâiri Dövletmemmet Azadî, tasavvufî geleneğe bağlı en önemli Türkmen şâirlerinden birisidir. Bunun yanında topluma her konuda yol gösteren bir önder, âlim, eğitimci, filozof ve danışmandır. Türk divan edebiyatının ortak dili olan Arapça ve Farsça’yı en güzel şekilde öğrenmiş ve bu dillerde yapılan dünyevî ve dinî çalışmaları okuyarak kendisini geliştirmiştir.

Azadî’nin “*Vagz-ı Azad*”, “*Behiştname*”, İslâmî kuralların ve namaz ibadetinin önemini anlatıldığı isimsiz bir mesnevisi ile rubâileri, birkaç gazeli ve murabbaları bulunmaktadır. Şâir, gerek bu eserinde gerekse diğer eserinde toplum ve devlet hakkındaki görüşlerini dini temellere dayandırarak ele almıştır.

Azadî’nin şiirleri incelediğinde ileri düzeyde *Kur’ân-ı Kerîm* ve hadis-i şerif bilgisine sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca Azadî, Yesevî, Nevaî, Câmî, Tefevi, Sehî, Nizamî, Dehlevî, Firdevsî, Sa’dî’nin eserlerinin etkisinde kalmıştır. Şâir, yaşadığı dönemin sıkıntılarını, Türkmen halkının dertlerini eserlerinde dile getirmiş ve bunlara çözüm yolu bulmaya çalışmıştır.

Azadî, asıl mesleği olan çiftçiliğin yanında köy mektebinde müderrislik yaparak köyün gençlerine dostluk, kardeşlik, birlik, beraberlik, yardım severlik, halka hizmet etmenin önemi gibi konuları anlatmıştır. Büyük bir kısmı çöl olan topraklarda tarım sektörünün olabilmesi için suların bulunup kanalların açılması gerekmektedir. Bu durumun farkında olan şâir “Vagz-ı Azad” eserinde su kuyuları açtırmanın faziletinden bahsetmiş ve bu görevi zengin insanlara vermiştir.

Şâir, eserlerinde *Kur’ân-ı Kerîm* ve hadîs-i şerîflerde yaratılmış varlıkların en şerefli olarak geçen “insan” üzerinde çok fazla durmuştur. Azadî’nin bütün amacı, insanın sıkıntılarını azaltmak, yaşamalarını düzene sokmak, yoksullara her zaman yardım edip, onların gönlünü kırmamaktır. Oğlu Mahtumkulu’nu da bu şekilde eğitmiştir. O’nun “*Oğlum Azadım*” ve “*Azadım Kanı*” şiirlerinde babasının etkisi çok fazla görülmektedir. Mahtumkulu da babası gibi şiirlerinde Türkmen halkının hayatını etrafıca işlemiş onların sorunlarına çözüm yolu bulmaya çalışmıştır.

Azadî’nin sosyal ve siyasi meselelerinin yanında tarım, vergi, ticaret, iktisat ile ilgili görüşlerini bildirmesi, O’nu Türkmen klasik edebiyatının en önemli temsilcilerinden biri yapan özelliği olmuştur. Azadî’nin tüm bu şiirlerini kaleme alırken Türkmen halkının seviyesine inmiştir. Onların en büyük sıkıntısının boylar halinde yaşamaları olduğuna dikkat çeken Azadi, Türkmen halkının tek bir çatı altında toplanabilmesi için elinden geleni yapmıştır. Şâirin bu özellikleri başta oğlu Mahtumkulu olmak üzere kendisinden sonra gelen Magrupı, Şeydayı, Andalıp gibi birçok şâiri etkilemiştir. Azadî başta olmak üzere tüm bu şâirler bu düşüncelerini yayarak bağımsız olarak kurulacak olan Türkmenistan Cumhuriyetinin temellerini atmışlardır.

Çalışmada şâirin şiirlerinde işlemiş olduğu “Nefs” kavramı üzerinde durulmuştur. Nefs kavramına dair şairin metinlerindeki açıklamalarında öncelikle klasik tasavvuf kaynakların etkisi görülmektedir. Tasavvufta makam olarak kabul edilen nefis, Türkmen mutasavvıf şâir Azadî’nin şiirlerinde önem verilen bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Azadî, eserinde nefis ile ilgili bilgiler vererek okurlarına, nefsin nazının çekilmemesi hususunda uyarılarda bulunmuştur. Ona göre, insanın nefisini tezkiye etmesinin yollarından en önemlisi aç kalmasıdır. Beyitlerinde tasavvufun temel öğretilerinden biri olan “*bir lokma bir hırka*” anlayışını göstermiştir. Şair eserlerinde nefis kavramını tasavvufî geleneğe bağlı bir şekilde açıklamaktadır. Bununla da Türkmen şairi Dövmemmet Azadî’nin, İslam tasavvuf geleneğinin 18. yüzyıldaki temsilcisi olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Altuntaş, H. Ve Şahin, M. (2015). Kur'ân-ı Kerîm Meâli. TDV Yayınları: Ankara
- Arslan, A. (1980). Risâle-i Kuşeyrî. Arslan Yayınları: İstanbul
- Biray, H. (1992). Mahtumkulu Dîvânı. Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara
- Bulut, H. (2020). Tasavvufî Bir Bakış Açısıyla Nefs. Malatya İnönü Üniversitesi Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi, C: 11(1), s. 165-188.
- Cebecioğlu, E. (2004). Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. Anka Yayınları: İstanbul
- Coşan, M.E. (2016). Tabakâtü's-Sûfiyye Sohbetleri. (Haz. Metin Erkaya), Bilge Yayınevi: Ankara
- Cürcânî, A. (1997). Mu'cemü't-Ta'rîfât. (Çev.: Arif Erkan), Bahar Yayınları: İstanbul
- Dinç, A. Ve Çakır, R. (2008). Türkmen Kültürü ve Türkmenlerin Sosyo-İktisadi Düşüncesi. Ayrıkotu Yayınları: İstanbul
- Erginli, Z. (2006). Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. Kalem Yayınları: İstanbul
- Erzurûmî, İ. Mârifetnâme. (1993). (Sad.: Durali Yılmaz, Hüsnü Kılıç), Devran Yayıncılık: İstanbul
- Feyizli, H. (2008). Feyzü'l- Furkan Açıklamalı Kur'ân-ı Kerim Meali. Server İletişim: İstanbul
- Hücvîrî, E. (2020). el- Keşfü'l-mahcûb (Hakikat Bilgisi). (Haz.: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları: İstanbul
- Gazzâlî, E. (1975). İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn. (Çev.: Ahmed Serdaroğlu), Bedir Yayıncılık: İstanbul
- Godarow, R. (2012). Döwletmammet Azady Eserler. Uludağ Üniversitesi Basımevi: Bursa
- İsfahânî, R. (2010). Müfredat/ Kur'ân Kavramları Sözlüğü. (Çev.: Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu), Çıra Yayınları: İstanbul
- Kara, M. (2002). Hazar Ötesi Türkmenleri ve Türkmenistan. Ankara Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı: 14, s. 235-252.
- Kasımov, B. (2002). "Azadî". Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyatçılar Ansiklopedisi. Cilt: 2, s. 95-96. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: Ankara
- Kâşânî, A. (2015). Letâifu'l-a'lam fi İşarâtı Ehli'l-ilhâm / Tasavvuf Sözlüğü. (Çev.: Ekrem Demirli), İz Yayıncılık: İstanbul
- Kazvînî, E. (2012). el- Sünen-i İbn-i Mâce Tercemesi ve Şerhi. (Çev.: Haydar Hatipoğlu), Kahraman Yayınları: İstanbul

- Kurt, H. (2012). “Türkmenistan”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 41, s. 599-601. TDV Yayınları: İstanbul
- Kuşeyrî, E. (2001). er-Risâletü'l-Kuşeyriyye. (Thk.: Halil el-Mansûr), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut
- Mekkî, E. el- Kûtu'l-Kulûb. (2003) (Çev.: Yakup Çiçek, Dilaver Selvi), Semerkand Yayınları: İstanbul
- Mervezî, E. (2005). el-Müsned el-Fethu'r-Rabbani Tertibi. (Çev.: Rifat Oral), Ensar Yayıncılık: İstanbul
- Mevlânâ, C. (2007). Mesnevî-i Şerif. (Çev.: Veled İzbudak), Doğan Kitap: İstanbul
- Nesâî, E. (2007). en- Sünen-i Nesâî. (Çev.: Abdullah Parlıyan), Konya Kitapçılık: Konya
- Özköse, K. (2016). Nefsin Mertebeleri. Malatya Somuncu Baba İlim Kültür ve Edebiyat Dergisi, Sayı: 183, s. 24-38.
- Sağlam, S. (2011). Azadî (Hayatı- Edebî Şahsiyeti- Eserleri). Doktora Tezi Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir
- Sağlam, S. (2013). “Azadî”. Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. Ahmet Yesevi Üniversitesi: Kazakistan-Türkistan
- Sağlam, S. (2014). Mahtumkulu'nun Edebî Şahsiyetinin Oluşumunda Babası Dövletmemmet Azadî'nin Etkisi. Bursa Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Sayı: 2, s.128-153.
- Saray, M. (2012). “Türkmenistan”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 41, s. 601-605. TDV Yayınları: İstanbul
- Semerkandi, E. (2004). es- Sünen-i Dârimi Tercüme ve Şerhi. (Çev.: Abdullah Aydınlı), Madve Yayınları: İstanbul
- Uludağ, S. (2006). “Nefis”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 32, s. 529-531. TDV Yayınları: İstanbul
- Uludağ, S. (1991). Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. Marifet Yayınları: İstanbul
- Yılmaz, H.K. (1999). Bir Lokma Bir Hırka. İstanbul Altınoluk Dergisi, Sayı: 157, s. 5-10.
- Yılmaz, H.K. (2009). Cihâd-ı Ekber En Büyük Cenk. İstanbul Altınoluk Dergisi, Sayı: 285, s. 8-13.
- Yılmaz, S. (2011). Mesnevî'de Geçen Hayvan Metoforlarının Tasavvufî Yorumu. Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yüce, A. (2005). el-Muhâsibî er-ri'aye Kalp Hayatı. Işık Yayınları: İstanbul.

Extended Abstract

Turkmen Sufi poet Döwletmemmet Azadî, who lived in the 18th century, is one of the most important Turkmen poets who adhere to the Islamic philosophic tradition. Besides, he is a leader, scholar, educator, philosopher, and consultant who guides society in all matters. He learned Arabic and Persian, the common language of Turkish divan literature, in the best way and improved himself by reading secular and religious studies in these languages.

Azadi has “Vagz-1 Azad”, “Behiştname”, an unnamed masnavi where Islamic rules and the importance of prayer are explained, rubaies, a few ghazals, and murabbâs (quatrains). The poet dealt with his views on society and the state, both in this work and in his other work, based on religious foundations.

When Azadî’s poems are examined, it is seen that he has advanced knowledge of the Qur’an and hadith. He was also influenced by the works of Yesevi, Nevaî, Câmî, Tefevi, Sehî, Nizami, Dehlevî, Firdevsi and Sa’dî. The poet expressed the troubles of the period in which he lived and the problems of the Turkmen people in his works and tried to find a solution to them.

Besides farming, which is his main profession, Azadî taught the youth of the village about topics such as friendship, brotherhood, unity, solidarity, benevolence, and the importance of serving the public. In order to have an agricultural sector in lands, most of which are deserts, water must be found and channels must be opened. The poet, who is aware of this situation, talked about the virtue of opening water wells in his work "Vagz-1 Azad" and gave this task to rich people.

In his works, the poet focused too much on "human", who is mentioned as the most honorable creature in the Qur'an and hadiths. The whole aim of Azadî is to reduce people's troubles, to organize their lives, to help the poor at all times, and not to break their hearts. He also educated his son Mahtumkulu in this way. His father's influence is very visible in his poems “My Son Azadım” and “Azadım Kanı”. Mahtumkulu, like his father, tried to find a solution to the problems of the Turkmen people in his poems.

Azadi's presentation of his views on agriculture, taxation, commerce, and economics besides his social and political issues has made him one of the most important representatives of Turkmen classical literature. While writing all these poems, he descended to the level of the Turkmen people. Pointing out that their biggest problem is living in tribes, Azadî did his best

to gather the Turkmen people under a single roof. These characteristics of the poet influenced many poets such as Magrupı, Şeydayı, Andalıp, who came after him, especially his son Mahtumkulu. All these poets, especially Azadî, spread their thoughts and laid the foundations of the Republic of Turkmenistan, which would be established independently.

In the study, the concept of "Nafs", which the poet has worked on in his poems, has been emphasized. In the explanations of the poet's texts about the concept of nafs, first of all, the influence of classical Sufi sources is seen. Ghazali (d. 505/1111) evaluated the nafs as the one commanding evil and attributed the salvation of man to the purification of his soul. According to Abu Talib al Makki (d. 437/1045), vanity, arrogance, cheating, lust, ignorance, stinginess, etc. constitutes the basic features of the nafs. Mevlânâ (d. 672/1273) likens the games and entertainments of the nafs to the person who comes with the Qur'an in his right hand and the sword he has hidden in his left hand. The sword that this person hides in his left hand is planning to kill the game of his soul. The main purpose of Sufism is to reform the nafs, which is the greatest enemy of man.

The nafs, which is accepted as a maqam in Sufism, emerges as a concept that is given importance in the poems of the Turkmen Sufi poet Azadî. In his work, Azadî gave information about the nafs and warned his readers not to put up with its whims. According to him, the most important way of purifying one's nafs is to starve. In his couplets, he showed the understanding of "one bite, one cardigan", which is one of the basic teachings of Sufism. Azadî attributed the Muslims' being able to enjoy their worship and finally attaining Paradise from the starvation of the nafs. He also likened his nafs to a dog. Azadî made it concrete by giving examples from wild horses and wild birds so that his readers could understand the subject better. He stated that these animals were trained by starvation and were placed under the orders of their owners. He stated that the , which is the greatest enemy of man, can also be educated by starving, that it will be under the command of Allah (c.c.) and that will be one of the foremost among the privates.

Nafs, which is an abstract concept for Azadî readers, has been made concrete by using similes. Because comparing the nafs to a crooked tree, it provided a better understanding of the concept for the reader. As the expression "tulips straighten when fresh" is meant, a person who is worthy of the most honorable among Allah's (c.c.) creations should also start cleansing his soul when he is still young. The human being, who is described as Ashraf-i Mahlukat, is thus become a friend of Allah's (c.c.) and our Prophet's (pbuh) and the gates of heaven are opened wide. If the

tree continues as crooked, people will not hold its hand. Our Prophet Muhammad (pbuh) will not look. The tree that continues its life in this way will eventually be worthy of fire.

The poet, who stated that man's self has no value in the eyes of Allah (c.c.), again aimed to make the subject more understandable with an analogy. Azadî likened the nafs to a grain of wheat. Wheat went through many troubles in the mill until it became a form that people could consume. Just like the troubles that wheat undergoes until it turns into flour, man should train his nafs under similar troubles. The poet stated that these troubles are asceticism.

It is seen that the poet explains the concept of nafs in his works in accordance with the Sufi tradition. So, it is understood that the Turkmen poet Dövletmemmet Azadî is the representative of the Islamic Sufi tradition in the 18th century.